

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

6662

DALARNA
=====

Mora (Nusnäs)

2/12 1933

Andersson, By Anders, 1933

Svar på ULMA:s frågelist 16 Brödet
och dess tillredning

14 bl.4:o

6662

L.L.

Exc. av S.Björklund

Svar i Landsmålsarkivets frågelista Nr. 16
av By Anders Andersson - Nornäs by Mora

Dalarna.

Mora.

By Anders Andersson.

Ink. 2/12 1933.

Av den mänskliga födan har brödet alltfjämit
utgjort och utgör fortfarande huvudbeståndsdelen.
Här i Mora har detta bröd varit mycket magert
eller näst det har jämt varit tunnredställest det
s. k. tunnbrödet och tillreddes som av det följande
framgår på många olika sätt och av mångfaldige
olika ingredienser efter råd och lägenhet. I alla
fall har detta bröd så länge det varit i an-
seende fött många kraftiga och stovvulna män
och kvinnor som satte goda märken i sin
tids historia. Vid besvarandet av denna fråge-
lista har jag företom gamla personers vitnes-
börd även haft egen erfarenhet om brödets betydning
att vända mig till och åberopa mig på.

i Frågor om bakning.

Landsmålsarkivet. Uppsala 6662
By A. Andersson. 1933. MORA
DAL.

Frgl. 16

Baka = "bake" ordet användes endast om bakning av
bröd därmed menas allt arbetet både att knåda degen
"fräda" samt kavla ut den och grädda. "Ställ till
bakudag" om man har så mycket bröd som bakes
på en dag ungefär säger man: "Läm fält jämn
bakudag. Man bakade mest på hösten och våren,
tur många dagar man bakade brodd på tur stort
turshället var. Till jul skulle det baka både ärtbröd,
lumbrod "missulimpur" (de gjordes av vassa och
grovt rågmjöl) samt "sötlimpur" = vörtbröd. På våren
bakades endast lumbrod. Om det bakades i flera gårdar
sades det: "Lästa bakudag i öll gårdarn." Kvinnor
som brukade gå i gårdar och baka kallades "baken-
belinger" karlar kunde även hjälpa till med att grädda
o. s. v. om det var smält om hjälp. Det fanns kvinnor
som hade sitt uppehälle av att gå i gårdar och baka
de kunde även resa till andra socknar och landskap
ända till Hälsingland. Om ett stort turshält säges att

Ordb.:
fräda v.

Ordb.:
bak-karing

"den e mång ätäller", "hövåger" o. s. v. till äta bröd entant
 kallas all "mat brö", "ät bröd också" = "jät brö ag." "sofl å brö" =
 bröd och sovel. Om en bit bröd säges "jån bröbit", en
 stor bit är "jätt bröstijä", brödskira = "büllokira", första
 och sista skivan kallas "kätkan" eller "gambelgäss"
 en brödska = "bröskrock". Nybakat bröd = "blötbrö", färdigt
 bröd = "nybakat", bröd som ej är riktigt torrt är "regi" säger
 man, gammalt bröd = "gambelbrö", blåsor som uppkomma
 i tunnbröd under gräddningen kallas "bladdris", om
 limpor och "fjockbollar" bli ihålliga = "inöler" säger man
 att "bågera a krusi in i den", torrat bröd är "skurfi"
 samt "torri" om det är mör. Om torrt bröd som mjukt
 säger man: "Åd a blötna åti" Möjligt bröd = "möjligt".

obs. ?

Ordb.: kät-
kant m.

tt. ?

Ordb.:
bladdris.Ordb.:
in-håla,

blötna v.

Ordb.:
bulle

Om buller = "bulla" kan vara "jån väjebull" (vanligt vete-
 bröd), "jån fjockbull" = matbröd bakat och uppjäst till
 fjocka runda bullar som skulle vara mjuka) eller "jårön"
"bull" gjordes av kokt och malen potatis som fick jäsa
 med kornmjöl och något rågmjöl bakas ut till en halv

en fjocklek krucas med krustkavel och gräddas genast
utan att jäsa upp, ärtbull göres på samma sätt
 fast med mjöl av gråa viter och utan att jäsa. Både
 "pärnbull" och "ärtbull" gjordes vanligen något ov-
 länga och störs än en vanlig spisbrödskaka.

För fanns det bakugnar i nästan alla stugor
 men ingen särskild bakastruga, bakugnen nådde ej
 utanför stugans väggar utan sträckt sig istället
 långt in i stugan, det har även förekommit att
 man haft bakugnen i samband med ladugårds spisen
 Bakugnens delar kallas botten, välva, gimån och jäld-
städ. Botten, liksom ugnen i övrigt, var av mur-
 tegel och lutade mot eldstaden c.a. en dm. Eldstaden
 markerades av några lösa tegelstenar. I en del ugnar
 var botten belagd med en gjuten järnkäll tillverkad
 i Mora. En del ugnar hade gemensam rötegång
 med den öppna spisen, andra ugnar vilka lågo på
 sidan av den öppna spisen med en s.k. medelbalk

Ordb.: bulleLandsmålsarkivet, Uppsala 6662
By A. Andersson, 1933, MORA
DAL.

Frgl. 16

Ordb.:
gimmen,
eldstälOrdb.:
medel-balk

emellan vore försedda med egen rökgång. Gamla
 agnar hade ej ągnstuckor. När ągnen låg vid sidan
 av ągnen kallades platsen framför den för stingrave
 Beskeden skulle helst vara av gran emedan den
 innehöll minst med tjära, den klövs merendels i fjör-
 delar, träden vare fem kvartar långa. Veden gillrades
 upp för att det skulle bli bra drag, om det brann
 dåligt sade man att ä bunn svartugga, om lågorna
 slickade ągnsvalet sade man: "ä lugår" om lågorna
 slog fram ur ągnen förlis elden längre in. Man hade
 en ągnskäpp = "brändstör" och slog omkring kolen så att
 ągnen blev jämnvarm sedan förlis de till eldstaden
 varefter ągnen sopades ren med en kvast av björk-
 ris. Man kastade in litet mjöl i ągnen för att pröva om
 den var lagom het, var den för varm kastade man in
 litet grovt salt, om ągnen märte stä och svalna sade man:
 "du äldä svalas." Med tränni mevas att kakan brännes
 genast den kommer in i ągnen = "kaka sväids" under

Ordb.:
gräv

Ordb.:
svartugga

Ordb.:
brandstör

Ordb.:
sväids

Frgl. 16
 By A. Andersson. 1933. MORA
 Landsmålsarkivet Uppsala 6662
 DAL.

gräddning av tunnbröd måste man elda hela tiden.

Det fanns särskilda bakbord = "bakubord" som endast togs fram vid bakning och resten upp mot en vägg när det ej skulle användas, det fick ej bli vält för då blev det "vint-skov". Bakbordet skrapades endast längs efter för att det ej skulle bli ojämt det måste vara slätt som glas dess längd var omkring fyra alnar och bredden c.a. två alnar på ena änden var en fastsittande slä som bakredskapen lades mot. Till bakbordet hörde en lös fot.

Baktråg = "bakutrug" ~~de gjordes~~ av en urholkad trädstam. Deggen måste alltid knådas med händerna, den skulle ej jäsa. Hjulet trade man i runda askar samt ovlånga skåpor = "mjötkjällor" med handtag över. Björket kavlades ut först med en "änneskovel" sedan med en "bakukovel" de voro trilsparade med rifflor runt om och försedde med två handtag, degen skars av med en "degstjöver". När kakan var färdig (lika stor som eggen) rullades den på en lång slä "bakustol" med hjälp av en

Ordb.:
karle

"Lösspilja", kakan rullades av genast den kom in i ugnen innan den kladdades fast vid "bäcksten" av värmen, i ugnen vändes den med en "gräddpilja" och gräddades på båda sidorna. Det fanns rullnaggar - "hävspick" all nagge lunnbrödet med, men till bullar tog man "ärbilsten" från spinnrocken och använde den. Bakbrödet skrapades rent med ett "sikatjänn" det gjordes av ett orebutet sägelad till osv.

Det sädslag som användes mest till bröd var korn - "kvämma" samt havre och gräs ärtor. Bröd av blandad - "bländä" kallades "kvämbro" men om ärtor ingingo i blandningen kallades det "ärtbro", (säden som användes till bröd kallades "brösäd". Den säd som odlades på örtin räcker ej till, därför gävo mora-
 karlarna sig iväg neråt landet och bytte åt sig säd för sina hustöjdsalster, under dessa färder lärde de sig känna till andra brödsorter. Säden som kom närmast agnarna kallades "slomsäd", okostad säd kallades "dräsön" gamla personer minnas att man bakade av sädan säd.

Ordb.:
bröd

Ordb.:
slomsäd

Landsmålsarkivet, Uppsala 6662
 By A. Andersson, 1933, MORA
 DAL.
 Frgl. 16

År 1857 fanns i Nusenäs endas en gård den s.k. Gunnars-
 gården där man hade råd att källa "drässa" mjölet
 som bakades av sådant mjöl kallades "ögnbröd" och an-
 sågs bättre än barkbröd. Bröd av ren säd kallades "göd-
 bröd", det finaste mjölet kallades skrädamjöl. Samman-
 makt mjöl = "sammannmäli". För utdeggning av mjölet
 har även används rovor, kålrötter, potatis, tralm, och vit-
 massa samt mäsik. Som signad i den ^{alle} för lösa degen
 användes avkok på linfrö.

Ordb.
 bröd

Dej och jämsing.

Att sätta till degen kallades att "jära i dejen" det
 gjordes på tvätten innan den skulle utbakas, degen
 gjordes i ett "bökutring" om den sattes till av mjölk som
 vätska, sade man "i a gjort i av mjötjen" = mjölk. Arbete
 om degen = "järe i dejen", degen arbetades med händerna.
"Dejen e' lagom" = degen är lagom (härd). Dejen jäser =
"dejen jes", stark jämsing = "söji jes", svag jämsing =
"däle jes". Jämsingen provades genom att man

accent?
 sji-?

Landsmålsarkivet Uppsala 6662
 By A. Andersson. 1933. MORA
 DAL.
 Frgl. 16

gräddade en bulla, degen är jäst = dejen e jesin.
 Ösyrat bröd var tunnbröd, ärtbröd och ärtbullar, syrat
 bröd är bullu. Driksjäst användes till bryggd samt till den
lilla del av bröd som skulle jäsas, den förvarades i
driksflaskor, att friska upp jästen kallades att "jaska
upp jästen". Präsjästen kom i bruk omkring 1890. Till
 göra kakor av degen kallade att "baka öst dejen" När
 det skulle bakas tunnbröd måste minst tre personer
 delta, den ene skulle knåda degen samt göra tillda
ämnen och grädda, den andra bakade ut ämnet och
 den tredje var "sturbagern" som bakade ut kakorna. Det
 stycke deg som togs upp på bordet för varje gång
 kallades "i träd" därav sker man sedan till ett
 ämne så fort det skulle bakas ut, detta kallades att "järe
ipp ämne" De som bakade stodo bredvid varandra.
 den som bakade färdigt kakorna stod närmast ugnen.
 Man kastade ut degstycket åt ett träll sedan mjölade
 man under och vände det åt ett annat träll och fort-

Ordb.:
 färsk
 upp
 bakat

Ordb.:
 träd f.;
 göra upp

satta all karta, kakan hölls hela tiden rund - därför
 måste den vridas ofta, detta kallades att "vrida ka-
ku", om man kavlade så att det blev volvar på ka-
 kan sade man "ä ti skomåkerer". Mjöl som användes
 vid utbakningen kallades "brödmjöl", om man hade för
 litet mjöl på kakan sade man "kaki e snöd", "kakan
veds med tjälps ov en "lisspilja" om den som höll ka-
 kan för "snöd" sade man "ö e snäl vi källen" eller "ö
få snälan källen". Om kakan fastnade vid bordet lyfte
 man upp den med "lisspiljan" så att det kom luft under
 samt strödde under litet mjöl. Kakan naggades över en
 gång på rätsidan varefter mjölet sopades av. När man
 skulle flytta tjockare brödsorter sköts brödspaden mellan
"källen" och bakbordet, de ställdes all jäse upp efter ut-
 bakningen merendels lades de på ett bord all jäse, brödet
 sopades med en fågelring.

Som redan nämnts infördes kunnbrödet i eggen med
 en "bakustor", varpå kakan var rullad. När kakan var

Ordb.:
 vrida stuv;
 skomåkerer

Ordb.: snöd

Landsmålsarkivet, Uppsala 6662
 By A. Andersson. 1933. MORA
 DAL.

Frgl. 16

Ordb.:
bak-stor

gräddad på en sida vändes den andra sidan upp
 därtill användes en "gräddspilja". De tjockare bröd-
 sorterna sattes in på en "bröspöda" av trä med långa
 skafi. Hur många bullar man satte in på en gång
 berodde på hur stora de voro, någon bestämd tid
 hur länge de skulle gräddas fanns ej, de lades direkt
 på ugnsbotten. När brödet blev ofullständigt gräddat
 säger man att "å bi digut" mycket bränt bröd kallas
 "svedi". Man gav dem som kommo in när man baka-
 de "je blötblöskakie", barnen fingo små kakor "tisskakie".

När brödet togs ur ugnen lades det på ett s. k.
 "brödrät" (det gick att falla ihop) på vilket man bakt
 ett skycke, när brödet svalnat något sojades det och
 veks, tunnbrödet veks 8 dubbeli det räknades i kakor
 eller i "brötlückur", på en stücks sätt det två kakor
 på en dag bakades omkring ettundra tjugofem kakor.

När man bakat en "bröbörd" togs det ut i härbrot och
 sattes upp på stäcke, dessa lades nedan på två långa

?
 Brödb.
 lill-kaka,
 brödsäcke

Brödb.
 bröd-sticka

Brödb. bröda

stänger som voro uppsatta i taket. Brödkorvar användes
 ej utan brödet lades direkt på bordet. Sådant bröd som
 skulle förvaras mjukt gräddes ned i sädeslicar.

Högjordsbröd var "jäsbröd" och "jölbröd"; det var mest
ärtbröd som kallades så. Vetebröd började användas
 först på 1880-talet då man kunde få köpa s.k. spilling-
 bullar i Mora samt även bruna pepparkakor.

Till matsäcksbröd för långfärder bakades tunnbröd av
det finaste mjöl man kunde åstadkomma, kakorna
vektes till fyrkantig form och kallades "nister" kakorna
vara på grund av denna form lämpligare att nedlägga
i matsäcksskinn eller den s.k. färdspännen. De
 bakades även ett slags bröd av mjöl och vatten som
 kallades "sullmjölsbröd", detta bröts i kokande mjölke
 fick ett lindrigt uppskok uppöstes genast i skålar
 och äts medan det var varmt, särskilt som söndags-
 frukost. Man kokade paté av mjöl och blod samt även
 av kornmjöl och vatten, all utdruga brödet med

Obs!

Landsmålsarkivet, Uppsala 6662
By A. Andersson, 1933, MORA

DAL.

Frgl. 16

Ordbr.:
nisterOrdbr.:
sullmjöls-
bröd

Bröd med blod som späd kallades "blodbröd", därtill användes all slags blod utspädd med vatten samt kornmjöl och bakades som vanligt lunnbröd, jäst, och torrades i tabet.

Bröd:
blodbröd

Om det skulle jäs bra skulle man skrika över jätten. Pojken fingo ej baka för då sade man "du tapper tjillo" om barnen ät det sade man "du tapper bakskrivon" = du blir lös i magen. Om man åt varmt bröd (d. v. s. uggräddat) blev man "pröjetokern" om bakaren gick sönder sade man att det skulle komma någon som var hungrig. Tillade "bakestorn" med sade man "ä rämlör få di, du få snart gifti de".

Bröd:
kylla f-;
bakskrivon;
toberg

Bröd:
bakestor

Om någon bakade färdigt brödkakan efter en annan skulle hon få säga tennes man efter tennes, man sade även att "om du sjungar mäss du baka, få du grät mäss du jät upp ä" = om du sjunger medan du bakar får du gråta medan du äter upp brödet. Då man fick i sista degbiten sade man

Bröd:
Sjunga

"jät e bitu så i am lita ätter et dan". Om kakau
 braun upp i ugnen sade man att någon var "feg"
 Om den som är mycket tjock och röd i ansiktet
 säger man att han är "bröspullie"; munnen kan även
 kallas "brökräm" = brödkvavn. Om man gör fört och
 bestämt säger man "i göm släsa i äddum sku
bot a län brö." Näst en balsdag bli inställd på
 grund av att man fått ett bann säger man att "bak-
ugnen a rämla."

Bröden
 Brödsvelen

Landsmålsarkivet, Uppsala 6662
 By A. Andersson 1933, MORA
 DAL.

Frgl. 16